

is en dat er vaak meer verschillen dan parallellen te trekken zijn. Bovendien zijn grote innovaties niet louter beperkt tot de beginperiode, om dan te worden gevolgd door een periode van louter kleine innovaties en aanpassingen. Hoewel dikwijls mislukt of niet toegepast, streefden velen ook in de latere periode vaak nog naar belangrijke vernieuwingen. In die zin was er eerder een constante technische ontwikkeling, waarbij grote en kleine innovaties elkaar afwisselden, zij het dat dit (nogmaals) sterk kon verschillen van gebied tot gebied en dat men na één belangrijke inventie vaak zeer lang dezelfde infrastructuur bleef gebruiken die dan af en toe miniem werd aangepast. Dat wat waterstaat betreft het traditionele beeld dus niet houdbaar is, heeft behalve met de predominantie van sociaal-economische factoren en de positie van netwerken en belangen, ook te maken met de aanwezigheid van een losse systeemstructuur over de volledige periode. Waterstaat kende lange tijd een zeer gedecentraliseerde bestuurlijke organisatie waar de lokale belangen konden op het regionale of puur technische overheersen. Dit voornamelijk lokale en gedecentraliseerde karakter liet veel ruimte voor conflicten en voor een zeker bestuurlijk onvermogen, wat tot gevolg had dat de wisselwerking tussen de systeemcomponenten onderling en tussen het systeem en de kenniscirculatie, zeer verschilde in tijd en ruimte. Er was wel een zekere samenhang tussen de systeemcomponenten, maar die was doorgaans vrij zwak. Voor kenniscirculatie bestonden dan weer weinig obstakels. Gegeven de losse systeemstructuur was die min of meer systeemafhankelijk, maar dan nog was het vaak niet het wetenschappelijke inzicht dan wel de sociale dimensie die het meest bepalend was. Toekomstige waterstaatshistorici zullen dan ook rekening moeten houden met deze nieuwe, meer complexe en genuanceerdere conclusies.

Raoul De Kerf
Universiteit Antwerpen
Centrum voor Stadsgechiedenis

Anna Tummers en Koenraad Jonckheere (eds.), *Art market and connoisseurship. A closer look at paintings by Rembrandt, Rubens and their contemporaries* (Amsterdam: Amsterdam University Press, 2008) 192 p. ISBN 97-8908964-0321.

Met de bundel *Art market and connoisseurship: a closer look at paintings by Rembrandt, Rubens and their contemporaries* beogen de samenstellers Anna Tummers en Koenraad Jonckheere recent onderzoek naar vroegmodern connoisseurschap te integreren in het alsmat uitdijende onderzoek naar de vroegmoderne kunstmarkt. De bundel is samengesteld naar aanleiding van een door Tummers en Jonckheere georganiseerde conferentie in 2005 en met uitzondering van econoom Neil De Marchi zijn de auteurs allen kunsthistorici. De vijf artikelen en de inleiding behandelen hoe prijzen tot stand kwamen, wie de kwaliteit van een kunstwerk bepaalden, en hoe kunstenaars, handelaars en connoisseurs zich tot elkaar verhielden.

Zowel de inleiding van Erik Jan Sluijter als de bijdrage van Natasja Peeters stelt de vraag hoe concepten als kwaliteit, reputatie, authenticiteit, werden vertaald in geldelijke waarden. Waar Sluijter aan de hand van beschrijvende bronnen verschillende praktijken van waardebeoordeling door schilder en kunst koper introduceert, probeert Peeters onder andere op kwantitatieve wijze te identificeren uit welke elementen de prijs van Zuid-Nederlandse altaarstukken is opgebouwd. Zoals op de huidige kunst-

markt ook het geval is, speelden immateriële factoren, zoals reputatie, persoonlijke connecties en de koopkracht van de afnemer, een grote rol bij de totstandkoming van de prijs.

De bijdragen van Anna Tummers en Koenraad Jonckheere behandelen toeschrijvingen. Tummers beschrijft in haar eerste bijdrage hoe de beleving van authenticiteit en auteurschap in de zeventiende eeuw verschilde van de huidige. Hoewel het ook toen belangrijk was dat de hand van de meester zichtbaar was, hoefde het werk niet geheel en al door hemzelf te zijn geschilderd om bijvoorbeeld als ‘echte’ Rembrandt te gelden. Tummers laat overtuigend zien dat er in de zeventiende eeuw met een hiërarchische blik naar schilderijen werd gekeken, wat betekent dat niet alle stukken van de compositie even belangrijk werden geacht. In haar tweede bijdrage beantwoordt Tummers de vraag wie het meest gekwalificeerd werd geacht om kunstwerken te beoordelen. De aanname dat alleen kunstenaars de kwaliteit van een schilderij het beste konden beoordelen blijkt geen stand te houden. De rol van kenners in kwaliteitsbepaling op de kunstmarkt werd in de zeventiende eeuw steeds belangrijker.

Jonckheere demonstreert met behulp van kwantitatief onderzoek dat de wijze waarop toeschrijvingen tot stand kwamen, afhing van de belangen van de beoordelaar. Toeschrijvingen aan de vraagzijde (liefhebbers) werden gekenmerkt door precieze informatie, informele uitwisseling en transparantie, en aan de aanbodzijde (kunsthandelaars) juist door brede categorisatie. Hans van Miegroet en Neil De Marchi komen daarentegen tot de conclusie dat in achttiende-eeuws Parijs het juist de kunsthandelaars in Nederlandse schilderijen waren die een trend tot transparantie inzetten en versterkten. Hoewel dit artikel er het best in slaagt de relatie tussen kunstmarkt en connaisseurschap te behandelen, is het ook een vreemde eend in de bijt in een bundel over met name de zeventiende eeuw en de Republiek. De chronologische en geografische beperkingen van de bundel worden niet gespecificeerd en dit roept vragen op over de representativiteit van sommige bijdragen en het belang van verschillen in tijd en plaats. Ook wordt de distinctie tussen bovenkant en onderkant van de markt nauwelijks geëxpliciteerd en onderzocht. Hoe representatief zijn de kostbare Zuid-Nederlandse altaarstukken bijvoorbeeld voor de Nederlandse kunstmarkt als geheel?

De artikelen in deze bundel bieden nieuwe inzichten in verschillende aspecten van connaisseurschap en er wordt met een grote verscheidenheid aan bronnen en methoden gewerkt. Ook worden nuttige aanbevelingen gedaan voor zowel nieuw onderzoek als naar de manier waarop kunsthistorici naar connaisseurschap kijken (en naar zichzelf als kenners en liefhebbers). Helaas is de prominentie van de kunstmarkt in de titel misleidend: dit is bovenal een bundel over connaisseurschap. Doordat vragenstellingen over veranderingen op de kunstmarkt niet worden gesteld, blijven bredere conclusies uit, bijvoorbeeld over het belang van connaisseurschap als afhankelijke of onafhankelijke variabele in een veranderende kunstmarkt. De kunstmarkt beïnvloedt immers prijs- en kwaliteitsbepaling, en andersom kan waardebeepaling door kenners de kunstmarkt beïnvloeden.

Sluijter en Tummers geven bijvoorbeeld aan dat de rol en de waardering van kunsthandelaars steeds belangrijker werd in de zeventiende-eeuwse kunstmarkt, maar gaan niet in op de oorzaken en gevolgen hiervan. In hoeverre heeft dit te maken met bijvoorbeeld de toenemende specialisatie aan de aanbodzijde van de markt, en variatie in smaak aan de vraagzijde? En hoe verklaren we de tegengestelde observaties in de bijdragen van Van Miegroet & De Marchi en Jonckheere over transparantie op de kunstmarkt? Kunnen we deze toeschrijven aan verschillen in tijd en plaats, of

spelen andere factoren, zoals de kwaliteit van de verhandelde kunstwerken misschien ook een rol?

Art market and connoisseurschap is een interessant boek over verschillende elementen van connoisseurschap en vult daarmee een lacune in de kunsthistorische literatuur. Maar hoewel enkele bijdragen in deze bundel knap gebruik maken van sociaal-economische methoden, had de bundel als geheel baat kunnen hebben bij het gebruik van economisch-historische vraagstellingen over de kunstmarkt.

Claartje Rasterhoff

Universiteit Utrecht

Vakgroep Economische en Sociale Geschiedenis

Ilja van Damme, *Verleiden en verkopen. Antwerpse kleinhandelaars en hun klanten in tijden van crisis (ca. 1648 – ca. 1748)* Studies stadsgeschiedenis 2 (Amsterdam: Aksant, 2007) 391 p. ISBN 978905260269.

In de zeventiende en achttiende eeuw trad er onder de hogere en middenstanden in West-Europese steden een ingrijpende verschuiving op in de vraag naar duurzame consumptiegoederen. De traditionele voorkeur voor een relatief beperkt assortiment van degelijke, duurzame en dure producten maakte in hoog tempo plaats voor een zucht naar modieuze artikelen die lichter, minder duurzaam en goedkoper waren, en in een veel breder en voortdurend veranderend assortiment werden geproduceerd. Ilja van Damme analyseert in zijn proefschrift de invloed van dit veranderend consumptiepatroon op de Antwerpse kleinhandel en in het bijzonder de rol die kleinhandelaars zelf in dit proces hebben gespeeld. Hij sluit hierbij aan bij het Engelse onderzoek dat de laatste jaren in de voetsporen van Neil McKendricks *consumer revolution* naar de vroegmoderne detailhandel op gang is. Maar hij deinst er niet voor terug de Angelsaksische literatuur stevig ter discussie te stellen en enkele verfrissend nieuwe hypothesen en verklaringen naar voren te brengen.

In het recente Angelsaksische onderzoek wordt steevast verondersteld dat de opmerkelijke verschuivingen in het stedelijke consumptiepatroon parallel liepen en deels werden veroorzaakt door economische bloei en bevolkingsgroei. Van Damme maakt duidelijk dat die verklaring weinig hout snijdt. Antwerpen beleefde in de zogenaamde 'ongelukseeuw' tussen 1648 en 1748 een periode van aanhoudende crisis, waarbij de luxe nijverheid grotendeels instortte en de stad meer dan dertig procent van haar bevolking verloor. Toch blijkt uit onderzoek van zijn promotor Bruno Blondé dat ook in de Scheldestad de degelijke wandtapijten, Spaanse leren stoelen en de luxe zijden stoffen het aflegden tegen licht behangpapier, met stof beklede biezen stoelen en goedkoop katoen, terwijl ook hier pruiken, snuifdozen, koffie-, thee- en chocolade(-servies) massaal hun intrede deden. Bovendien nam het aantal winkeliers ondanks de enorme bevolkingsafname aanzienlijk toe. Volgens Van Damme valt dit toenemende aantal winkeliers niet te verklaren als een overlevingsstrategie van verpauperde ambachtslieden en lijkt ze evenmin ten koste te zijn gegaan van markten en marskramers. *En passant* biedt hij een nieuwe verklaring voor de ineenstorting van de Antwerpse luxe nijverheid. Behalve het Franse protectionisme, de aanhoudende oorlogen en het falend industriële ondernemerschap van lokale kooplieden, was die volgens hem vooral het gevolg van de veranderende vraag. De Antwerpse welgestelden